

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.51, Fall & Winter 2023, pp. 95-110

Received: 03/07/2023 Accepted: 10/08/2024

Discourse Formulation of Fatalistic Propositions in Hafez's Poetry (With Emphasis on Mystical Discourse)

Hatef Siahkuhian

Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Takestan Branch, Takestan, Iran
siyahkoohian@iau.ac.ir

Fatemeh Rahimi

Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Payame Noor University (PNU), Tehran, Iran
Fatemeh.rahimi@pnu.ac.ir

Hossein Arian

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran
arian.amir@iauz.ac.ir

Abstract

Hafez's poetry has the greatest capability to be analyzed from the perspective of discourse analysis due to the accumulation of metaphors and ambiguities that double its evasiveness and fluidity. In the meantime, examining the fatalistic propositions in Hafez's poetry, beyond their apparent implication of extreme belief in fate reveals the connection of these propositions with the social, political, and ideological realities of the time of the narration of the text, and factors such as "historical context" and "power relations in the society". Considering the discourse of fatalism in Hafez's poetry as a construction of the relationship between the structure and themes of his poetry with extra-textual factors, the present research tried to give a new formulation of it that is compatible with Hafez's free-thinking and critical views. This study is written using a descriptive-analytical method. The research showed that Hafez, behind the face of the text, and beyond the outward expressions of his poetry, which speaks of submission to fate, is trying to build a critical discourse through the use of language, to bring about changes in the macro social structures and struggle with power institutions and

[†] Corresponding author

Siahkuhian, H., Rahimi, F., & Arian, H. (2023). Discourse formulation of fatalistic propositions in Hafez's poetry (with emphasis on mystical discourse). *Research on Mystical Literature*, 17 (2): 95-110.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

10.22108/jpll.2024.138280.1775

ideologies related to them. In the process of a language game, while expanding his popular ideology under the guise of fatalism, he pursues a goal beyond the spread of fatalism in his poetry and tries to reproduce and induce a new message and meaning of fatalism in the audience's mind.

Keywords: Mystical Discourse, Hafez, Fatalism, Critical Discourse, Discourse Analysis.

Introduction

Hafez's poetry, with allusions and metaphors that double its indeterminacy and fluidity, is one of the open literary texts and has a special ability to be analyzed from the point of view of critical discourse analysis. One of Hafez's intellectual foundations in his sonnets is his extreme fatalism, which, according to the appearance of the text, contains the concept of "fate and destiny" and belief in eternal destiny. Most of the researchers considered Hafez's fatalistic verses to be indicative of his extreme belief in destiny in the framework of philosophical, theological, and mystical reflection. They considered Hafez's fatalistic verses to be indicative of his fatalism and belief in destiny with mostly theological and philosophical explanations. However, the dominance of rebellion and protest in Hafez's poetry and his tone full of criticism and humor throughout his *divan* show a serious contradiction between his critical and reformist attitude and his fatalism. Such a contradiction cannot be resolved with the philosophical and theological explanations of Hafez's poetry, because, on the one hand, Hafez cannot be considered a determinist in terms of philosophy and theology, and on the other hand, he can be assumed to be a critical poet with epic protests. In order to resolve the inconsistency between these two opposing approaches, this study, by using the discourse analysis method, has tried to get another interpretation of his fatalistic verses by going through the language structure and the apparent meanings of the intra-textual signs in Hafez's consistent poetry.

Review of the Literature

This study aims to strengthen the hypothesis that Hafez's main purpose in expressing fatalistic verses, beyond the expression of fatalism, is to build a critical discourse through which he can challenge the objective and subjective authorities of his age and their emptiness and meaninglessness. Therefore, if the deterministic propositions in Hafez's *divan* are examined from the perspective of discourse analysis, and as a construction of the relationship between the structure and the essence of the text with the external realities of the time of the narration of the text, their underlying and invisible layers, and their relationship with social and political realities and ideological and meta-textual factors such as "historical context" and "power relations in society" are revealed to the audience. In this case, the discovery of hidden meanings in the form of the text and accuracy in the ideological structure of the words reveal the meta-textual load and the trans-sentence system of the linguistic elements in these propositions and show that Hafez's intention to create a critical discourse against the discourses is Sharia-based and Tariqa-based at that time. In this process, Hafez, under the guise of fatalism and considering the social function of language, is trying to resist the hegemony of the discourses that narrate the world according to the will of the autocratic rulers of his era, and the demagogues and mystics associated with them. In this discursive debate, by expanding his desired discourse through the medium of poetry, he aims to transform the hegemonic atmosphere of a tyrannical society and solve the problem of classism and hypocrisy in his era.

Methodology

Critical discourse analysis is an interdisciplinary study trend derived from critical linguistics that considers language as a form of social action and examines the role of the text in the reproduction of social and political power. This type of research is considered a new way to discover and understand the hidden layers of literary and artistic texts, which aims to clarify the relationship between the structure and the essence of the text with the social, political, and cultural realities of the time of the narration of the text. This method tries to show the role of social, cultural, and ideological processes and factors such as "historical context" and "power relations in society" in the formation of a text and the form of language and its meanings. In discourse studies, there is an undeniable relationship between "power", "thought", and "language". Foucault, as the founder of this method, regardless of the

organized and centralized forms of power, by examining power as a strategy, analyzes the complex processes that lead to the embodiment of power in various institutions. In the method of discourse analysis, every written and spoken text has signs that represent the influence of power and ideology in its formation, and even the simplest conversations between people cannot be unrelated to discourse issues such as ideology, power, and social structures. Therefore, there is a dialectical relationship between language, power and discourse, and as language is the originator of discourse, discourse also shapes language. In the method of discourse analysis, visible and hidden signs in a text, while representing the social, political, historical, and cultural atmosphere of the time of the narration of the text show the connection between the main themes of the text with the ideology, power, and social structures of that time. Examining the topic of the present study from the point of view of discourse analysis is important in that it can methodically show how Hafez's belief in predestination has a relationship with ideology and power, and how he, under the guise of predestination (often Sufism), presents his critical views. He expressed himself against the political and social structures of his era, and in this regard, by transforming the established system of concepts in competing discourses, he challenged the hegemony of this kind of inclusive discourses in his era.

Results

In order to accurately understand Hafez's poetry, beyond the form of the text and the structure of the language, macro-extra-linguistic factors such as history, ideology, culture, society, and power should be considered and through the discovery of signs that are hidden in the layers of the text and the poet's unspoken words, the text of Hafez entered the world. In this way, a different reading of Hafez's fatalism can be achieved, which shows that, contrary to the appearance of his poetry, which speaks of submission and passivity to fate, he seeks to create a critical discourse through the use of language as a dynamic type. Social action creates changes in the macro structures of the society. Paying attention to the signs of discourse in Hafez's poetry shows that he is trying to shape new identities and social relations based on the values and norms of his popular discourse, and by expanding his popular ideology, he tries to hide his fatalism. By reproducing and instilling a new message and meaning of predestination in the mind of his audience, he will reduce the hegemonic scope of ascetic and Sharia-based discourses in his era.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هفدهم، شماره دوم، پیاپی ۵۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص. ۹۵-۱۱۰.

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۴/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۵/۲۰

مقاله پژوهشی

صورت‌بندی گفتمانی گزاره‌های فاتالیستی در شعر حافظ (با تأکید بر گفتمان عرفانی)

هاتف سیاه کوهیان^۱، دانشیار گروه ادیان و عرفان، واحد تاکستان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران.

siyahkoohiyan@iau.ac.ir

فاطمه رحیمی، استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

Fateme.rahimi@pnu.ac.ir

حسین آریان، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران.

arian.amir@iauz.ac.ir

چکیده

شعر حافظ به دلیل انباشتگی از ایهام‌ها و استعاره‌هایی که وجه صراحت‌گریزی و سیالیت آن را دوچندان کرده، بیشترین قابلیت را برای بررسی از منظر تحلیل گفتمان دارد. بررسی گزاره‌های فاتالیستی در شعر حافظ، فراتر از دلالت ظاهری آنها بر سرنوشت‌باوری افراطی، ارتباط این گزاره‌ها را با واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی، ایدئولوژیکی زمان روایت متن و عواملی مانند «بافت تاریخی» و «روابط قدرت در جامعه» آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر با در نظر گرفتن گفتمان فاتالیزم در شعر حافظ به‌منابه بر ساخته‌ای از ارتباط ساختار و بن‌مایه‌های شعر وی با عوامل برون‌متنی، کوشیده است صورت‌بندی جدیدی از آن به دست دهد که با آزاداندیشی و دیدگاه‌های منتقدانه حافظ سازگار باشد. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی نگاشته شده است. بررسی‌ها نشان داد که حافظ در پس صورت متن و فراتر از عبارات ظاهری شعرش که از تسلیم در برابر تقدیر سخن می‌گوید، در صدد بر ساختن گفتمانی انتقادی از طریق بهره‌برداری از زبان، برای ایجاد تغییر در ساختارهای کلان اجتماعی و مبارزه با نهادهای قدرت و ایدئولوژی‌های وابسته به آنهاست. وی در روند یک بازی زبانی، ضمن بسط ایدئولوژی محبوب خود در روکشی از فاتالیزم، هدفی فراتر از اشاعه تقدیرگرایی را در شعر خود دنبال می‌کند و می‌کوشد با بازتولید و القای پیام و معنایی جدید از تقدیرگرایی در ذهن مخاطب، از دامنه هژمونی گفتمان‌های زهدگرا و شریعت‌مدار در عصر خود بکاهد.

واژه‌های کلیدی

گفتمان عرفانی، حافظ، فاتالیزم، گفتمان انتقادی، تحلیل گفتمان

^۱ مسؤل مکاتبات

سیاه کوهیان، هاتف، رحیمی، فاطمه، آریان، حسین. (۱۴۰۲). صورت‌بندی گفتمانی گزاره‌های فاتالیستی در شعر حافظ (با تأکید بر گفتمان عرفانی). پژوهش‌های ادب عرفانی ۱۷ (۲): ۹۵-۱۱۰.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

doi 10.22108/jpll.2024.138280.1775

۱. مقدمه

تحلیل گفتمان انتقادی^۱ یک گرایش مطالعاتی بین‌رشته‌ای مأخوذ از زبان‌شناسی انتقادی است که زبان را به‌مثابه شکلی از کنش اجتماعی در نظر می‌گیرد و به بررسی نقش متن در بازتولید قدرت اجتماعی و سیاسی می‌پردازد. این شیوه انتقادی نوین ضمن تبیین چگونگی شکل‌گیری، حضور و تأثیر یک گفتمان در یک واقعیت اجتماعی، راهکاری برای تغییر در جنبه‌های خاص همان واقعیت اجتماعی ارائه می‌دهد. در این روش با پرداختن به مفاهیمی مانند «گفتمان، قدرت، ایدئولوژی، رویه اجتماعی و عقل سلیم» زبان به‌مثابه عملی اجتماعی و نوعی گفتمان در گفتار و نوشتار در نظر گرفته می‌شود (Liu & Guo, 2016, p.1077). پژوهشگران این حوزه، زبان را حوزه اصلی ایدئولوژی، مرتبط با امر اجتماعی و ابزاری مؤثر در میدان مبارزه برای کسب قدرت می‌دانند (Fairclough, 2001, Fairclough, 1995, P. 70). آنها خلاف محققان حوزه زبان‌شناسی اجتماعی که به موضوع هیرارشی اجتماعی و قدرت چندان توجهی ندارند (P. 10)، بر کارکرد اجتماعی و ایدئولوژیک زبان تأکید می‌کنند و در تبیین چگونگی ایجاد و تقویت روابط قدرت اجتماعی از طریق استفاده از زبان، معتقدند که عملکرد اجتماعی (غیر زبانی) و عملکرد زبانی افراد جامعه به‌شکلی متناظر به هم، یکدیگر را شکل می‌دهند (Fairclough, 1995, p. 167). بنابراین، تحلیل انتقادی گفتمان با تمرکز بر نحوه اعمال قدرت از طریق زبان، تجزیه و تحلیل خود را به ساختارها و عناصر زبانی یک متن یا گفتگو محدود نمی‌کند؛ بلکه آنها را در پیوندی سیستماتیک با بافتارهای اجتماعی - سیاسی و با در نظر گرفتن عوامل فرامتنی مانند «بافت تاریخی» و «روابط قدرت در جامعه» بررسی می‌کند.

شعر حافظ با وجود ایهام‌ها و استعاره‌هایی که قطعیت‌ناپذیری و سیالیت آن را دوچندان کرده، در شمار متون ادبی باز قرار گرفته است و قابلیت ویژه‌ای برای بررسی از منظر تحلیل انتقادی گفتمان دارد. یکی از بن‌مایه‌های فکری حافظ در غزل‌هایش فالتالیزم افراطی اوست که به حسب ظاهر متن، در بردارنده انگاره «قضا و قدر» و اعتقاد به سرنوشت ازلی است. غالب حافظ پژوهان، ابیات فالتالیستی حافظ را حاکی از سرنوشت‌باوری افراطی وی در چهارچوب جبراندیشی فلسفی، کلامی و عرفانی دانسته‌اند.

بیشتر حافظ پژوهان با تبیین‌هایی غالباً کلامی و فلسفی، ابیات فالتالیستی حافظ را حاکی از جبرگرایی و سرنوشت‌باوری وی دانسته‌اند؛ اما سیطره روح عصیان و اعتراض در شعر حافظ و لحن آکنده از نقد و طنز وی در سراسر دیوانش نشان از تناقض جدی میان نگرش انتقادی و اصلاح‌گرایانه وی با تقدیرگرایی او دارد. چنین تناقضی با تبیین‌های فلسفی و کلامی شعر حافظ مرتفع نمی‌شود؛ زیرا نمی‌توان از یک سوی حافظ را به‌لحاظ فلسفی و کلامی جبرگرا یا تقدیرگرا دانست و از سوی دیگر او را شاعری منتقد با اعتراض‌های حماسی فرض کرد. این مقاله برای رفع ناسازگاری میان این دو رویکرد متضاد، با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان تلاش کرده است که با گذر از روساخت زبان و معانی ظاهری نشانه‌های درون‌متنی در شعر حافظ، تفسیر دیگری از ابیات تقدیرگرایانه وی به دست دهد که با آزاداندیشی و نگرش‌های انتقادی حافظ سازگار باشد. در همین راستا، مقاله حاضر درصدد تقویت این فرضیه است که غرض اصلی حافظ از بیان ابیات تقدیرگرایانه، فراتر از بیان تقدیرباوری، برساختن گفتمانی انتقادی است تا از طریق آن بتواند اتوریت‌های عینی و ذهنی عصر خود را به چالش بکشد و پوچی و بی‌مایگی آنها را آشکار کند.

^۱ Critical discourse analysis

بنابراین، اگر گزاره‌های تقدیر‌گرایانه در دیوان حافظ از منظر تحلیل گفتمان و به‌مثابه برساخته‌ای از ارتباط ساختار و بن‌مایه متن با واقعیت‌های بیرونی زمان روایت متن بررسی شود، لایه‌های زیرین و ناپیدای آنها و ارتباطشان با واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی و ایدئولوژیکی و عوامل فرامتنی مانند «بافت تاریخی» و «روابط قدرت در جامعه» بر مخاطب آشکار می‌شود. در این صورت، کشف معانی پنهان‌شده در صورت متن و دقت در ساختار ایدئولوژیکی کلمات، بار فرامتنی و نظام فراجمله‌ای عناصر زبانی را در این گزاره‌ها آشکار می‌کند و نشان می‌دهد که قصد حافظ از بیان آنها برساختن گفتمانی انتقادی در برابر گفتمان‌های شریعت‌مدار و طریقت‌مدار عصر خود است. او در این گفتمان انتقادی تلاش می‌کند تا با نقد نهادهای ذی‌نفوذ و قدرتمند در عصر خود و مشارکین آنها، به مصاف مبارزه با فساد و فریب این نهادها و مشارکین آنها برود. در این روند حافظ در روکشی از فATALیزم و با در نظر گرفتن کارکرد اجتماعی زبان در صدد مقاومت در برابر هژمونی گفتمان‌هایی است که جهان را مطابق با اراده حاکمان خود کامه عصر خود و متشرعان و متصوفان عوام فریب وابسته به آنها روایت می‌کند. وی در این جدال گفتمانیکی با بسط گفتمان دلخواه خود از طریق رسانه شعر، در صدد دگرگون ساختن فضای هژمونیک جامعه‌ای استبدادزده و حل معضل قشری‌گری و ریاکاری در عصر خود است.

۲. پیشینه پژوهش

اغلب حافظ‌پژوهان، گزاره‌های فATALیستی در شعر حافظ را از منظر کلامی و در پارادایم سنتی «جبر و اختیار» بررسی کرده‌اند. در حافظ‌پژوهی معاصر، بسیاری از پژوهشگران درباره‌ی درونمایه‌ی گزاره‌های تقدیر‌گرایانه در شعر حافظ نکات متنوع و مختلفی در کار کرده‌اند؛ بیشتر این پژوهشگران با ذهنیتی کمابیش تئولوژیکی این نوع گزاره‌ها را با توجه به مسأله کلامی «جبر و اختیار» بررسی کرده‌اند که به‌عنوان نمونه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- مشکور (۱۳۵۰) در مقاله «مسئله جبر و اختیار در دیوان حافظ» گزاره‌های تقدیر‌گرایانه در دیوان حافظ را مرتبط با جبر‌گرایی و نیز اشعری‌گری وی دانسته است.

- جلالی نائینی (۱۳۶۷) در مقاله «زندگی مولانا شمس‌الدین حافظ» تقدیر‌گرایی حافظ را ناظر بر جبر‌گرایی کلامی او دانسته و با استناد به اشعار تقدیر‌گرایانه وی، او را منکر هرگونه اختیاری در انسان می‌داند.

- هروی (۱۳۶۸) در مقاله «گرایش‌های عرفانی حافظ»، با توجه به ابیات تقدیر‌گرایانه حافظ، وی را بدون آنکه اشعری بداند، جبر‌گرا خوانده است.

- خرمشاهی (۱۳۷۹) با استناد به ابیات تقدیر‌گرایانه حافظ او را اشعری دانسته؛ اما با ذکر نمونه‌های دیگری که حاکی از اعتقاد حافظ به اختیار است، اشعری‌گری وی را معتدلانه و آمیخته با رویکرد فلسفی و اعتزالی دانسته است.

- مرتضوی (۱۳۸۴) نیز با نظر در ابیات تقدیر‌گرایانه شعر حافظ، با آن که اندیشه حافظ را فراتر از عقاید خشک کلامی می‌داند، قائل به همانندی دیدگاه حافظ و اشاعره است.

در پاره‌ای از پژوهش‌های متأخر، موضوع تقدیر‌گرایی در دیوان حافظ از منظری متفاوت و به دور از رویکردهای کلامی و فلسفی پیشینان نگریسته شده است؛ برای نمونه، دادبه (۱۳۷۷) در مقاله «جبر‌گرایی حافظ باور یا ابزار؟» گزاره‌های تقدیر‌گرایانه در شعر حافظ را ابزاری در اعتراض به ظلم و فساد شایع در عصر وی تلقی کرده است. همچنین، پورنامداریان (۱۳۹۹) در رویکردی مشابه، بدون آنکه ابیات تقدیر‌گرایانه حافظ را مربوط به اشعری‌گری یا جبرانگاری

وی بداند، آنها را حاکی از نگاه انتقادی و طنز تحقیرآمیز حافظ در برابر زاهدان و متشرعان عصر وی شمرده است. در تمامی پژوهش‌های یادشده، به جز دو مورد اخیر، گزاره‌های فATALیستی در شعر حافظ، بدون توجه به زمینه‌های اجتماعی و تاریخی و غالباً به مثابه یک اندیشه کلامی یا عرفانی بررسی شده است. در پژوهش‌های دادبه و پورنامداریان، سوبیه‌های اجتماعی و انتقادی شعر حافظ بررسی شده‌اند؛ اما به عوامل کلان برون‌زبانی مانند تاریخ، ایدئولوژی، فرهنگ، جامعه و قدرت در ساحتی فراتر از صورت متن و روساخت زبان، توجه نشده است. وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های یادشده، تأکید بر نقش عوامل فرامتنی و تبیین نشانه‌ها و کنش‌های غیر کلامی حافظ در شکل‌گیری گزاره‌های فATALیستی شعر اوست. این پژوهش گفتمان غالب فATALیسم را در شعر حافظ به مثابه برآیندی از ارتباط ساختار و بن‌مایه‌های متن با واقعیت‌های بیرونی زمان روایت متن نگرسته و درصدد روشن ساختن ارتباط ساختار کلام و واژه‌ها با موقعیت متن در شعر حافظ است.

۳. تقدیرگرایی حافظ به مثابه مسئله‌ای فلسفی و کلامی

در عرصه حافظ‌پژوهی، بیشتر پژوهشگران با توجه به ظاهر ابیات و نشانه‌های متنی دیوان حافظ، تقدیرگرایی وی را مرتبط با جبراندیشی فلسفی، کلامی یا عرفانی دانسته‌اند؛ برای مثال، دشتی، تقدیرگرایی حافظ را برخاسته از جبراندیشی فلسفی با رویکرد ماتریالیستی (نک: دشتی، ۱۳۵۲، ص. ۷۵) و هومن (۱۳۴۷، ص. ۸۰) و دستغیب (۱۳۶۸، ص. ۲۹۲) آن را آمیخته‌ای از جبر تقدیری^۱ و جبر علی و معلولی^۲ می‌دانند. برخی تقدیرگرایی حافظ را ناشی از جبرگرایی کلامی از نوع اشعری‌گری (خرمشاهی، ۱۳۷۹، ص. ۲۵۲-۲۵۳؛ مشکور، ۱۳۶۹، ص. ۱۳۲؛ هروی، ۱۳۶۸، ص. ۱۵۷-۱۵۸) و برخی دیگر آن را برآیند جبرگرایی صوفیانه از نوع توکل و رضا (خرمشاهی، ۱۳۷۹، ص. ۸۵۵) دانسته‌اند. این دسته از پژوهشگران، گزاره‌های تقدیرگرایانه حافظ را در بستر بحث کلامی «جبر و اختیار» و نظایر آن مورد مذاقه قرار داده و در همین راستا، عده‌ای معتقد شده‌اند که وجود این گونه گزاره‌ها در دیوان حافظ تمایل حافظ به جبرگرایی را برجسته‌تر و آشکارتر از اعتقاد به اختیار نشان می‌دهد (زرین‌کوب، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۷؛ درگاهی، ۱۳۷۳، ص. ۱۷۴؛ درگاهی، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۱؛ مشکور، ۱۳۶۹، ص. ۱۳۲؛ معین، ۱۳۶۹، ص. ۴۸۷-۴۸۹)؛ عده‌ای دیگر، این نوع گزاره‌ها را در کنار مواضع اختیارگرایانه حافظ در دیگر ابیات، نشانگر توازن دو رویکرد متناقض جبرگرایی و اختیارگرایی در شعر وی دانسته‌اند (خرمشاهی، ۱۳۷۹، ص. ۲۶۵-۲۶۶ و ۱۰۴۹-۱۰۵۰؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۷۳، ص. ۴۳۱-۴۳۲)؛ حتی برخی، این گونه گزاره‌ها را فقط به ظاهر جبرگرایانه دانسته و آنها را نقد طنازانه حافظ از جبرگرایان عصر وی دانسته‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۷۶، ص. ۲۳۳؛ زریاب‌خویی، ۱۳۶۸، ص. ۲۶۳). تمامی این محققان، با وجود اختلاف نظرهایی که درباره این گزاره‌ها داشته‌اند، در بررسی آنها از منظر کلامی و فلسفی فراتر نرفته‌اند.

در حال، به نظر می‌رسد توقف در روساخت زبان شعر حافظ و در نظر نگرفتن ساختار ایدئولوژیک عبارات و بافت موقعیتی که متن در آن تولید شده، وی را صرفاً شاعری جبرگرا نشان می‌دهد و به همین دلیل بسیاری از پژوهشگران صرفاً براساس دلالت ظاهری واژگان و نشانه‌های درون‌متنی، حافظ را یک جبرگرای تمام‌عیار می‌دانند که انسان را در

1. Fatalism

2. Determinism

شعر خود موجودی ناکام و ناتوان و هیچ‌کاره در برابر حکم ازلی (در گاهی، ۱۳۸۸، ص. ۲۳۲-۲۳۱) ترسیم می‌کند. این نوع خوانش از شعر حافظ صرفاً براساس ظاهر متن و با نادیده گرفتن قرائن برون‌متنی، بدون توجه به تعامل متن با بافت اجتماعی (بافت فرهنگی و بافت موقعیتی)، از بسیاری از فرایندهای زبانی مانند شکل گفتار، هدف و استراتژی گوینده در تولید متن غفلت می‌ورزد و معانی مستور در پس صورت‌های زبانی متن را نادیده می‌گیرد.

۴. ساختار گزاره‌های تقدیر‌گرایانه در دیوان حافظ

گزاره‌هایی که در دیوان حافظ بر تقدیر‌گرایی دلالت دارند، به‌لحاظ ساختاری به دو نوع گفتمان «غیرانتقادی» و «انتقادی» تقسیم می‌شوند. در گفتمان غیرانتقادی، تقدیر‌گرایی در قالب باوری عامیانه یا عارفانه، نقش تعیین‌کننده و مستقیم بخت - یا اراده الهی - را در شکل‌گیری سرنوشت انسان مطرح می‌کند. در گفتمان انتقادی، تقدیر‌گرایی ابزاری برای جدال ایدئولوژیک با گفتمان‌های رقیب و مبارزه با معضلات اجتماعی از قبیل ریا، تزویر و خشونت است. در هر کدام از این دو حوزه، نشانه‌ها و ساختارهای گفتمان‌مداری وجود دارد که بیانگر موقعیت متن، سویه‌های فرازبانی و کنش‌های غیر کلامی پدیدآورنده متن است. در تحلیل این دو نوع گفتمان، بیان همه نمونه‌های مرتبط، خارج از ظرفیت این مقاله است و از این‌رو به ذکر برخی نمونه‌های مهم بسنده می‌شود.

۴-۱. گفتمان غیرانتقادی (گفتمان تسلیم)

۴-۱-۱. نمونه‌های گفتمان غیرانتقادی

گزاره‌های این حوزه سویه‌های متنوعی دارند؛ برخی از آنها تقدیر‌گرایی را در قالب باور به «روزی مقدر» و «قسمت ازلی» و غالباً به‌شکل حسرت و درد و همراه با نوعی شکوه غیرمستقیم مطرح می‌کنند:

- ۱) چو قسمت ازلی بی‌حضور ما کردند
گر اندکی نه به وفق رضاست، خرده‌مگیر
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱۴۰/۶)
- ۲) بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی
خون خوری گر طلب روزی نهاده کنی
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
- ۳) بر آستان میکده خون می‌خورم مدام
روزی ما ز خوان قدر این نواله بود
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
- ۴) جام می و خون دل هریک به کسی دادند
در دایره قسمت اوضاع چنین باشد
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
- ۵) ز گردِ خوانِ نگونِ فلک طمع نتوان داشت
که بی ملالت صد غصه، یک نواله برآید
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
- ۶) فلک به مردم نادان دهد زمام مراد
تو اهل دانش و فضلی همین گناهت بس
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)

در برخی دیگر از گزاره‌ها که مضمونی عاشقانه دارند، «بخت» یا «طالع» به‌عنوان کنشگر اصلی، تشخیصی انسان‌وار یافته و عاشق را در رسیدن به معشوق مدد می‌کند:

- ۷) طالع اگر مدد دهد دامنش آورم به کف
 گر بکشد زهی طرب ور بکشد زهی شرف
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۲۹۶ / ۱)
- ۸) حافظا گر مدد از بخت بلندت باشد
 صید آن شاهد مطبوع شمایل باشی
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۴۵۶ / ۷)
- ۹) مردمی کرد و کرم بخت خداداد به من
 کان بت سنگدل از بهر خدا باز آمد
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۴ / ۴)
- ۱۰) بخت حافظ گر ازین گونه مدد خواهد کرد
 زلف معشوق به دست دگران خواهد بود
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۲۰۵ / ۷)

در پاره‌ای از گزاره‌ها با ورود حافظ به گفتمان عرفانی و تغییر عامل تقدیرگرایی، «خدا» با معادل‌هایی مانند «استاد ازل» و «سلطان ازل» به جای بخت یا فلک، به عنوان کنشگر اصلی مطرح می‌شود. این امر نشان می‌دهد که تقدیرباوری حافظ در قالب گفتمان عرفانی، شکل و هویت جدیدی یافته است:

- ۱۱) در پس آینه طوطی صفتم داشته‌اند
 آنچه استاد ازل گفت همان می‌گویم
- ۱۲) من اگر خارم و گر گل چمن آرایی هست
 که از آن دست که او می‌کشدم می‌رویم
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)
- ۱۳) نقش مستوری و مستی نه به دست من و توست
 آنچه سلطان ازل گفت بکن آن کردم
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)
- ۱۴) در دایره قسمت ما نقطه تسلیمیم
 لطف آنچه تو اندیشی حکم آنچه تو فرمای
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)
- ۱۵) نه این زمان دل حافظ در آتش هوس است
 که داغدار ازل همچو لاله خودروست
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)
- ۱۶) مقام عیش میسر نمی‌شود بی‌رنج
 بلا به حکم بلی بسته‌اند عهد السنت
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۲۵ / ۵)
- ۱۷) فیض ازل به زور و زرار آمدی به دست
 آب خضر نصیبه اسکندر آمدی
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۴۳۹ / ۵)
- ۱۸) آنچه سعی است من اندر طلبت بنمایم
 این قدر هست که تغییر قضا نتوان کرد
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۲۴۵ / ۷)
- ۱۹) من جهد همی کنم قضا می‌گوید
 بیرون ز کفایت تو کاری دگر است
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)
- ۲۰) به سعی خود نتوان بُرد پی به گوهر مقصود
 خیال باشد کاین کار بی‌حواله برآید
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)
- ۲۱) ناامیدم مکن از «سابقه لطف ازل»
 تو پس پرده چه دانی که که خوبست چه زشت
 (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱ / ۱)

۴-۲-۱. تحلیل گفتمانی داده‌های این حوزه

در گزاره‌هایی که بخت و اقبال به‌عنوان عامل اصلی تقدیرگرایی مطرح شده‌اند (نمونه‌های ۶-۱)، عناصری از قبیل فلک، روزی‌دهنده و مُقسّم ازلی، کنشگران اصلی‌اند؛ عناصر پیرامونی به‌کاررفته در این نمونه‌ها مانند «روزی، داده، قسمت ازلی، دایره قسمت، خوان قدر و خوان فلک»، نشانه‌های مهمی از نظام دانایی و سنت شفاهی عصر حافظ محسوب می‌شوند که مطابقت ناخودآگاه حافظ را با این نظام نشان می‌دهد. این نظام دانایی براساس گفتمانی شکل گرفته است که با دادن قدرت مطلق به عامل فلک یا بخت (دال مرکزی) و استخدام عناصر دیگر مانند قضا، قدر، تسلیم و رضا، قسمت، داده، روزی (دال‌های شناور)، به‌طور افراطی انفعال و یأس را به مخاطب القاء می‌کند. نفوذ چنین گفتمانی در نظام دانایی عصر حافظ نمی‌تواند بی‌ارتباط با شرایط اجتماعی و سیاسی آن عصر باشد؛ همان‌طور که فوکو اشاره می‌کند، هر دورانی انگاره و سامان دانایی خاص خود را دارد که براساس معیارهای منطقی خاص همان دوره تبیین می‌شود (ضیمران، ۱۳۸۷، ص. ۴۷). دوره حافظ عصری آکنده از آشوب و تباهی، با حاکمانی غالباً مستبد و بیدادگر است؛ در چنین دوره‌ای تقدیرباوری برای مردمانی مغلوب، وحشت‌زده و نومید می‌تواند مکانیزم دفاعی و پناهگاهی ذهنی در برابر مشکلات عینی باشد. در این عصر، رفتار مستبدانه زمامداران تمامیت‌خواه همچون امیر مبارزالدین (نک: غنی، ۱۳۷۵، ص. ۱۸۶-۱۸۷؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۹، ص. ۴۹؛ پارسا، ۱۳۹۷، ص. ۴۳-۴۵) و زین‌العابدین پسر شاه‌شجاع (نک: غنی، ۱۳۷۵، ص. ۳۹۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۹؛ پارسا، ۱۳۹۷، ص. ۴۶)، نوعی احساس وحشت و خفقان در میان افراد جامعه پدید آورده بود. در چنین محیطی، حافظ گویا به‌جای حکمرانان وقت، از روزگار و فلک شکوه می‌کند و می‌گوید: «نواله‌ای از خوان فلک بی‌ملالت صد غصه بر نمی‌آید» (نمونه ۳) و «روزی او از خوان قدر، خون دل است» (نمونه ۵). این گونه شکوه‌ها را می‌توان بیانگر اختناق حاکم بر جامعه و تا حدی افشاگر نظامی سرکوبگر نیز تلقی کرد (دادبه، ۱۳۷۷، ص. ۳۵). بنابراین، تعبیرهایی مانند «صد غصه، جام می و خون دل، خون‌خوردن، ملالت، اوضاع چنین باشد و...» (نمونه‌های ۶-۱) را می‌توان حامل بار فرامتنی و مرتبط با ناخودآگاه شاعر دانست که در سطوح زیرین آنها باور به ناچیزبودن اراده و تلاش فرد در برابر قدرت زمامداران مطرح می‌شود.

در گزاره‌های عاشقانه (نمونه‌های ۱۰-۷)، عامل بخت یا طالع، مهم‌ترین کنشگری است که سرنوشت عاشق و نوع رابطه وی با معشوق (وصال یا هجران) را تعیین می‌کند. در این حوزه تأکید بر عنصر بخت، حاکی از شکل‌گیری باور گوینده براساس گفتمانی است که نشانه‌های آن از فرهنگ عامیانه اخذ شده است؛ گفتمانی که با دادن قدرت مطلق به عامل بخت، انسان را موجودی منفعل و بی‌اراده می‌گرداند که تمامی شکست‌ها و موفقیت‌های خود را ناشی از بخت بداند و از همین روی، هنگام شکست یا موفقیت، تنها بخت (سرنوشت) را نکوهش یا ستایش کند (شفائی مقدم و نیازی، ۱۳۹۳، ص. ۱۲۵). گسترش چنین گفتمانی در حوزه عاشقانه نیز نمی‌تواند بی‌ارتباط با ساختار مقتدرانه نهاد قدرت و شیوه حاکمیت زمامداران تمامیت‌خواه عصر حافظ باشد؛ چنان‌که بهره‌کشی سیاسی حاکمانی مانند امیر مبارزالدین، از عناصر اعتقادی مردم و گره‌زدن قدرت سیاسی خود به باورهای عامیانه برای ایجاد فشار و سرکوب علیه مخالفان خود (نک: پارسا، ۱۳۹۷، ص. ۴۲-۴۳) می‌تواند دلیل موجهی بر حمایت چنین حکومت‌هایی از این نوع گفتمان‌های تسلیم‌گرایانه در آن عصر باشد. مسلماً باور به این نوع تقدیرگرایی نزد عموم به‌ویژه جوانان، منجر به تربیت افرادی بی‌اراده، صبور و مطیع در جامعه می‌شد که دستیابی به خواسته‌های خود را در گرو تأیید بخت می‌دانستند. چنین کسانی همان‌طور که کامیابی از

معشوق یا ناکامی از او را امری مقدر و ناشی از بخت می‌دانستند، در دیگر زمینه‌های اجتماعی و سیاسی نیز این واکنش منفعلانه را دنبال می‌کردند و نتیجه چنین باوری، قانع شدن به حکم قضا و تسلیم در برابر قدرت‌های حاکم بود. حافظ در شعر عاشقانه خود به طور ناخودآگاه میان ساختار قدرت و نیروی قاهر بخت رابطه برقرار می‌کند؛ در شعر وی تشخیص یافتگی انسان وار بخت و باور به اینکه رسیدن به معشوق در گرو حکم نافذ بخت و خارج از حیطه اراده و تلاش انسان است (نمونه‌های ۱۰-۷)، می‌تواند انعکاسی از تک‌گویگی یک نظام تمامیت‌خواه خودکامه در عصر وی باشد. بنابراین، تصور می‌شود که قدرت مطلق و بلامنازع زمامداران مستبدی مانند امیر مبارزالدین مظفری و زین‌العابدین پسر شاه‌شجاع که با خشونت و خودکامگی به سرکوب و حذف مخالفان خود می‌پرداختند (نک: زرین‌کوب، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۹؛ ملاح، ۱۳۸۵، ص. ۵۶-۵۷؛ پارسا، ۱۳۹۷، ص. ۴۶؛ رستگار فسایی، ۱۳۸۵، ص. ۲۳)، به طور ناخودآگاه در ذهن و زبان حافظ به صورت اقتدار قاهر و بی‌چون و چرای بخت فرافکنی شده است.

در گزاره‌هایی که حافظ وارد گفتمان عرفانی شده است (نمونه‌های ۲۱-۱۱)، عناصر گفتمان‌مدار مانند «سلطان ازل، استاد ازل، چمن آرا و ...»، به عنوان کنشگر اصلی و عناصر پیرامونی مانند «ازل، عهد الست، عهد قدیم، فیض ازل، حکم بلی، قلم صنع، سابقه لطف ازل، حواله (عنایت) و ...» حضور پررنگی دارند. انتخاب و به کارگیری این عناصر گفتمان‌مدار از سوی حافظ نشان می‌دهد که باور شاعر براساس گفتمانی شکل گرفته است که ریشه در میراث فرهنگی عصر وی و دانش پس‌زمینه‌ای مشترک میان او و مخاطبانش (عرفان و تصوف) دارد. این دانش پس‌زمینه‌ای بیانگر بافت موقعیتی روشنی است که متن در آن تولید شده و اوضاع و احوال محیطی و فرهنگی عصر وی را نشان می‌دهد (رشیدی و روضاتیان، ۱۴۰۰، ص. ۴۵)؛ عصری که در آن رشد کمی تصوف، صرف نظر از پیامدهای منفی آن، موجب شده بود تا نویسندگان و شاعران، اغراض و منویات خود را با زبانی صوفیانه و در قالب گفتمانی عرفانی عرضه کنند که این خود موجب فریبهی، غنا و رواج زبان تصوف در متون ادبی و علمی آن عصر شده بود. در این میان، حافظ با درک و انتخاب گفتمان عرفانی و به کارگیری واژگان و نشانه‌های این گفتمان، باور ویژه خود را پیش‌ازپیش طبیعی‌تر و به صورت عقل سلیم نشان می‌دهد.

ورود حافظ به گفتمان عرفانی در گزاره‌های تقدیرگرایانه، بی‌تأثیر از شرایط تاریخی و اجتماعی عصر وی نبوده است. به گفته غنی، عصر حافظ یکی از دوره‌های نمایان غلبه تصوف بر حیات اجتماعی و فرهنگی جامعه ایرانی بوده است (غنی، ۱۳۸۶، ص. ۵۵۳-۵۵۵). در این عصر، توسعه فقر، ناامنی، وحشت و یأس در میان مردم سبب شده بود تا عده بسیاری از فساد و تباهی جامعه به خانقاه‌ها پناه ببرند و خود را با عرفان و تصوف تسکین دهند (صفا، ۱۳۷۴، ص. ۲۵۱). بنابراین، همان‌طور که طباطبایی در تئوری مشهور خود اذعان کرده، توسعه عرفان و تصوف در جامعه ایرانی ناشی از سرخوردگی مردم از قدرت سیاسی بوده است؛ براساس این نظریه، وقتی قدرتی سرگوبگر و تمامیت‌خواه حاکم شود و با ایجاد وحشت و خفقان امکان طرح هرگونه پرسش و انتقاد درباره فضیلت، عدالت و حکومت خوب را از مردم سلب کند، نخبگان و دانایان جامعه از مناسبات واقعی اجتماعی کناره می‌گیرند و در عزلت و انزوا فرو می‌خورند؛ این افراد در واقع از شرایط اجتماعی تحمل‌ناپذیر بیرونی به درون خویش مهاجرت می‌کنند تا در عالم درون و اعماق هستی سیر کنند (طباطبایی، ۱۳۷۳، ص. ۲۸۱). به هر حال، فهم و لحن حافظ نیز در چنین فضایی و تحت تأثیر گفتمان عرفانی درباره تقدیرگرایی تغییر می‌یابد؛ چنان که در این نوع گزاره‌ها به جای تعامل مشارک‌هایی مانند «فلک» و «انسان بخت برگشته» یا «عاشق» و «معشوق»، دو مشارک «خدا» و «سالک‌الی‌الله» نقش اصلی را ایفا می‌کنند.

۴-۲. گفتمان انتقادی (گفتمان رندی)

۴-۲-۱. نمونه‌های گفتمان انتقادی

پاره‌ای از گزاره‌های این حوزه با برجسته‌سازی عنصر «لابالی‌گری» و «قلندری»، رفتارهای هنجارشکنانه رندانه را تقدیری از روز الست و ناشی از مشیت ازلی الهی می‌داند:

نیست امید صلاحی ز فساد حافظ	چون که تقدیر چنین است، چه تدبیر کنم؟ (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
مطلب طاعت و پیمان و صلاح از من مست	که به پیمانہ کشی شهره شدم روز الست (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
من ز مسجد به خرابات نه خود افتادم	اینم از عهد ازل حاصل فرجام افتاد (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
مرا روز ازل کاری به‌جز رندی نفرمودند	هر آن قسمت که آنجا رفت از آن افزون نخواهد شد (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
در کوی نیک‌نامی ما را گذر ندادند	گر تو نمی‌پسندی تغییر کن قضا را (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
گر چه رندی و خرابی گنه ماست ولی	عاشقی گفت که تو بنده بر آن می‌داری (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)

پاره‌ای گزاره‌ها، ناظر به زهدستیزی و مبارزه با تحجر و تعصب متشرعان و دربردارنده جدل هنرمندانه حافظ (نک:

دادبه، ۱۳۷۷، ص. ۲۳-۲۶) با زاهدان ملامت‌گر در راستای اسکات خصم است:

برو ای زاهد و بر دردکشان خرده مگیر	که ندادند جز این تحفه به ما روز الست (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
مرا به رندی و عشق آن فضول عیب کند	که اعتراض بر اسرار علم غیب کند (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
برو زاهدا خرده بر ما مگیر	که کار خدایی نه کاریست خرد (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
حافظ به خود نپوشید این خرقة می‌آلود	ای شیخ پاکدامن معذور دار ما را (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
نصیب من چو خرابات کرده است اله	در آن میانه بگو زاهدا مرا چه گناه (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
مکن به نامه سیاهی ملامت من مست	که آگه است که تقدیر بر سرش چه نوشت؟ (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
عیبم مکن به رندی و بدنامی ای حکیم	کاین بود سرنوشت ز دیوان قسمتم (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
بد رندان مگو ای شیخ و هوش دار	که با حکم خدایی کینه داری (حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)

مکن به چشم حقارت نگاه در من مست	که نیست معصیت و زهد بی مشیت او
(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)	
برو ای ناصح و بر دُرد کشان خرده مگیر	کارفرمای قَدَر می کند این، من چه کنم؟
	(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
بر عمل تکیه مکن خواجه که در روز ازل	تو چه دانی قلم صنع به نامت چه نوشت
	(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)
مباش غره به علم و عمل فقیه زمان!	که هیچ کس ز قضای خدای جان نبرد
	(حافظ، ۱۳۴۸، ص. ۱/۱)

۴-۲-۲. تحلیل گفتمانی داده‌های این حوزه

بیشترین حجم ابیات تقدیرگرایانه در دیوان حافظ در حوزه گفتمان انتقادی جای می‌گیرد. در این حوزه، رویکرد غالب حافظ تلاش برای برساختن گفتمانی است که با معضلات و بیماری‌های اجتماعی عصر خود از قبیل تزویر، فساد، بیداد و خشونت مبارزه کند. در گزاره‌های این حوزه، کنشگر اصلی خدا (کارفرمای قدر)، همراه با عناصر پیرامونی از قبیل «ازل، دیوان قسمت، عهد ازل، مشیت او، علم غیب، نصیبه ازل و...» است. آنچه کارکرد این گزاره‌ها را نسبت به گزاره‌های حوزه پیشین متفاوت می‌کند، تقابل افراطی عناصر گفتمان‌مدار در قالب دو گانه‌هایی مانند رند و زاهد، مسجد و خرابات، ناصح و دُرد کش، معصیت و زهد و صلاح و فساد در آنهاست. این تقابل‌های دو گانه حاکی از مرزبندی واژگان و مفاهیم براساس غیریت‌سازی دو گفتمان متقابل «زهد» و «رندی» نزد حافظ است. در این گزاره‌ها، حافظ در مقام سوژگی، واژگان و مفاهیم مورد نظر خود را به دال مرکزی گفتمان محبوب خود (شخصیت رند) پیوند می‌دهد، او معانی رایج را از آن کلمات و مفاهیم طرد و برای آنها معانی جدیدی مطابق با ایدئولوژی خود تولید می‌کند؛ همان‌طور که هر نویسنده‌ای در راستای تقویت گفتمان خودی، معنا و کاربرد واژه‌ها و تعابیر را تغییر می‌دهد و به شیوه‌ای همسو با اهداف خود اقدام به تولید معناهای جدید می‌کند (نک: مک‌دانل، ۱۳۸۰، ص. ۹۹؛ میلز، ۱۳۸۲، ص. ۱۹۸)، حافظ نیز از این شیوه برای تقویت گفتمان خودی و نقد گفتمان‌های رقیب بهره می‌جوید.

در منازعات گفتمانی اساساً هر گفتمان، مخزنی برای نگهداری مازاد معنایی تولیدشده محسوب می‌شود و معناهایی که یک نشانه در گفتمان‌های دیگر دارند، به وسیله یک گفتمان خاص طرد می‌شوند تا یک واحد معنایی جدید خلق شود (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹، ص. ۵۷).

براین اساس در نمونه‌های یادشده، حافظ با بهره‌گیری از نشانه‌هایی همچون خرابات، رند، مست، ناصح، شیخ پاکدامن، زاهد، مسجد، خراب، خرقة می‌آلود و ... که در حوزه گفتمان گونگی یا میدان گفتمان، معناهای بالقوه و محتمل دارند، به بازآفرینی معانی می‌پردازد. حافظ بنابر ایدئولوژی خاص خود و با استخراج این نشانه‌ها از مخزن گفتمانی، برخی از معانی آنها را که با جهان‌بینی او سازگار نیست، کنار گذاشته و در برابر، برخی از معانی دیگر را در آن عناصر حفظ و در دال مرکزی گفتمان محبوب خود جذب کرده است.

در این حوزه، برخلاف حوزه غیرانتقادی که عبارت‌بندی‌های آن غالباً نشانگر یک ذهن مأیوس یا منفعل در برابر رویدادها و ساختارهای حاکم است، حافظ با تیزبینی و خلاقیت، کارکرد تقدیرگرایی را به اقتضای گفتمان مسلط بر ذهن

خود تغییر می‌دهد و آن را در راستای مقاومت در برابر هژمونی گفتمان تکفیر و خشونت، که متشرعه عصر با حمایت نهاد قدرت در صدد تقویت آن هستند، به کار می‌گیرد. این تغییر کارکرد، به مثابه کنش غیر کلامی حافظ، از منظر تحلیل انتقادی گفتمان قابل تبیین است؛ بدین معنا که رابطه ساختار کلام و واژه‌های به کار رفته در شعر حافظ را با گفتمان مسلط بر ذهن او نشان می‌دهد. بنابر نظریه تحلیل انتقادی گفتمان، فهم انسان از واقعیت‌های بیرون از ذهن، بر اساس گفتمان‌های حاکم بر ذهن وی ساخته می‌شود (یورگنس و فیلیپس، ۱۳۹۴، ص. ۲۹). بر این اساس، هیچ پدیده‌ای در جهان فی‌نفسه و به خودی خود قابل فهم و معنادار نیست؛ بلکه برای معنا یافتن می‌بایست در قالب یک گفتمان قرار بگیرد. بر این اساس، تقدیرباوری در گفتمان برساخته حافظ با کارکرد متفاوتی که یافته، ابزاری برای طرح معایب و مفاسد مشارکین گفتمان‌های رقیب از قبیل زاهد، ناصح، شیخ، فقیه زمان و ... و نقد نهادهایی مانند مسجد و خانقاه است.

در گفتمان انتقادی حافظ، جدال ایدئولوژیک دو کاراکنر زاهد و رند و بهره‌گیری ابزاری حافظ از انگاره تقدیرگرایی به عنوان منبعی برای اعتباربخشی به گفتمان خودی و اعتبارزدایی از گفتمان رقیب، منجر به مرزبندی دو گفتمان رندی و زهد و ستیهندگی و غیریت آن دو در شعر وی می‌شود. حافظ برای هویت‌یابی گفتمان محبوبش دست به غیریت‌سازی (صف‌بندی) مفاهیم و شخصیت‌ها می‌زند. حاکمیت فضای گفتمانی بر اندیشه حافظ، ذهنیت وی را بر اساس دو قطب متقابل «ما» و «آنها» سامان‌دهی می‌کند. او در مقام سوژه، تمامی پدیده‌ها و مفاهیم را مطابق این ذهنیت دو گانه (رک: سلطانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۲) در قالبی دو گانه می‌ریزد. این دو گانه‌انگاری با به کارگیری شگرد برجسته‌سازی و به حاشیه‌رانی، تمامی ویژگی‌های مثبت را در گفتمان خودی و تمامی ویژگی‌های منفی و نکوهیده را در گفتمان رقیب بازنمایی می‌کند. در این مرزبندی، نقاط ضعف گفتمان رقیب برجسته‌سازی و نقاط ضعف گفتمان خودی به حاشیه رانده می‌شود؛ به همین شیوه، نقاط ضعف گفتمان خودی به حاشیه رانده شده و نقاط ضعف گفتمان رقیب برجسته‌سازی می‌شود. حافظ با به کارگیری شگردهای بلاغی عناصر منفی مانند فساد باطن، ریا، غرور، ظاهرینی و فضولی را در گفتمان رقیب (گفتمان زهد) و عناصر مثبت مانند صلاح باطن، صداقت، فروتنی، مدارا و صفای باطن را در گفتمان خودی (گفتمان رندی) برجسته‌سازی می‌کند. بر این اساس در گزاره‌های تقدیرگرایانه حافظ، تقابل عبارت‌هایی مانند «شیخ پاکدامن، زاهد، ناصح، مسجد، نیک‌نامی، صلاح و...»، در برابر عبارت‌هایی مانند «مست، دُرْدکش، ملامت، رندی، بدنامی، خرابات، فساد و...» را می‌توان در معنایی فراتر از دلالات نخستین و متداول آنها و حاکی از مرزبندی دو گفتمان متقابل «تساهل» و «تکفیر» نزد حافظ دانست.

۴-۳-۲. بافت موقعیتی و تأثیر آن بر درک گفتمان انتقادی حافظ

بافت موقعیتی یکی از عناصر مهم در فهم متن است که بر اساس آن فضایی که متن در آن تولید شده، یعنی زمان و مکان پیدایش متن و مشارکینی که در پدید آمدن آن دخیل بوده‌اند، بررسی می‌شوند. در روش تحلیل گفتمان بررسی متن، فراتر از زمینه داخلی متن، بر اساس عوامل برون‌زبانی و بافت اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و تاریخی که گفتمان متن در آن شکل گرفته است، صورت می‌گیرد (لطفی پورساعدی، ۱۳۷۱، ص. ۱۰). پژوهشگران حوزه نقد ادبی معتقدند که در شکل‌گیری متون ادبی، افزون‌بر ساختارها و عناصر زبانی و واژگانی، عوامل برون‌متنی یعنی زمینه تاریخی، شرایط اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و... حاکم بر زمان پیدایش متن، نقش انکارناپذیری دارند؛ چنان‌که قاسم غنی معتقد است، احوال و افکار حافظ محصول اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عصر اوست و تمامی این عوامل کمابیش در

شکل‌گیری سنخ فکر و قریحه شاعری و دیدگاه‌های خاص وی مؤثر بوده‌اند و تا زمانی که این عوامل بررسی نشوند و تأثیر هریک از آنها به‌دقت سنجیده نشود، شناخت دقیق حافظ و افکار او ممکن نخواهد بود (غنی، ۱۳۷۵، ص. ۲۲).

در هر حال، حافظ در شرایط اجتماعی و تاریخی قرن هشتم و با درک اوضاع نابسامان آن عصر به بر ساختن گفتمان انتقادی خود دست زده و در کسوت یک مصلح اجتماعی درصدد رؤیایی با معضلات جامعه خود بوده است. عصر حافظ به گفته درگاهی، عصر فساد، دروغ و ریا بوده و وحشت و بدگمانی و خشونت و بیداد جایی برای ایمنی در آن عصر باقی نگذاشته بوده است (درگاهی، ۱۳۸۲، ص. ۲۷). این عصر، دوره اقتدار سلسله آل مظفر در فارس به فرمانروایی امیر مبارزالدین محمد است که حاکمی ریاکار، جبار و به‌ظاهر متشرع و متعصب بوده و تکفیر و سخت‌گیری دینی در دوره حکمرانی وی به قدری شدت داشته است که به او «پادشاه محتسب» لقب داده بودند (غنی، ۱۳۷۵، ج. ۱/۱۸۱؛ زرین-کوب، ۱۳۸۹، ص. ۴۹). در خشونت مذهبی وی همین بس که بسیاری از اوقات که مشغول خواندن قرآن بوده، مقصر یا مقصرانی را نزد وی می‌آورده‌اند؛ او قرآن را کنار می‌گذاشته و آنها را به‌دست خود می‌گرفته و سپس با خونسردی تمام دوباره به خواندن قرآن مشغول می‌شده است (خواند میر، ۱۳۸۰، ص. ۲۷۵؛ غنی، ۱۳۷۵، ج. ۱/۱۸۷).

حافظ در اوج اقتدار چنین حاکمی، سخنگوی گفتمانی انتقادی است که کشگر اصلی آن رند بی‌مبالاتی است که در برابر هیچ‌کدام از اتوریته‌های عینی و ذهنی عصر خود سر فرود نمی‌آورد و با نگاهی منتقدانه و غالباً طنزآمیز همه آنها را زیر سؤال می‌برد و پوچی و بی‌مایگی آنها را آشکار می‌کند. همان‌طور که زرین‌کوب یادآور می‌شود، رند حافظ شوریده متهوری است که نه به دستگاه مشایخ اعتنا دارد و نه به بارگاه سلاطین؛ بلکه فارغ از نام و ننگ و بی‌توجه به قبول عامه، از فساد و تزویر اهل زمانه، به‌ویژه از سالوس و ریاکاری شیخ و زاهد و مفتی و صوفی و قاضی و محتسب انتقاد می‌کند و همه را به یک چوب می‌راند (زرین‌کوب، ۱۳۸۹، ص. ۳۸). در عصر حافظ، خشونت دینی نهاد قدرت افزون‌بر تولید فرهنگ ریا و تزویر در عامه مردم، زمینه‌ساز فساد ساختاری در دو نهاد متشرعه و متصوفه نیز شده بود. حافظ در چنین شرایطی با گفتمان برساخته خود (گفتمان رندی) به مصاف مبارزه با فساد و فریب نهادهای ذی‌نفوذ عصر خود و مشارکین آنها می‌رود و با اشارات انتقادی خود درصدد اصلاح و بهبود فرهنگ جامعه خود است.

۴-۴-۲. هم‌گرایی گفتمان عرفانی و گفتمان انتقادی

حافظ در برخی از ابیات تقدیرگرایانه که وارد گفتمان عرفانی شده است، ضمن به‌کارگیری نشانه‌ها و مفاهیم عرفانی مهم، سویه‌های انتقادی کلام خود را نیز حفظ می‌کند و در همین راستا گفتمان عرفانی را به‌مثابه گفتمانی انتقادی و در راستای تضعیف گفتمان‌های رقیب و مشارکین آنها به کار می‌برد؛ مثلاً آنجا که فعل و اراده سالک را تابع اراده «استاد ازل» و نقش مستی و مستوری را به‌دست «سلطان ازل» می‌داند، با آوردن عبارات «من اگر خارم و گر گل چمن‌آرایی هست...» (نمونه ۵) و «مکن در این چمنم سرزنش به خودرایی...» (نمونه ۶)، رویکرد انتقادی خود را نسبت به جریان افراطی متعصبی نشان می‌دهد که با تمایز‌گذاری و مرزبندی میان «خوب» و «بد» و احیاناً با توسل به حربه «امر به معروف و نهی از منکر» در پی ارعاب و تهدید کسانی است که در برابر اتوریته‌های دینی و اجتماعی عصر خود سر تسلیم فرود نمی‌آورند. در واقع، حافظ با چنین رویکردی در پی مقاومت در برابر گفتمان تکفیر و خشونت از طریق گفتمان عارفانه است. همچنین حافظ در ابیاتی که عشق الهی را امری مقدر و موهبتی از عهد ازل قلمداد می‌کنند، با تأکید بر ارتباط عاشقانه با خدا، گونه‌های ارتباطی دیگری همانند ارتباط عابدانه و زاهدانه را ناکارآمد و بی‌ارزش می‌شمارد. در این نوع

رویکردهای عرفانی، وی با طرح گفتمان عشق در برابر گفتمان‌های شریعت‌مدار عصر خود، زهد ریاکارانه و دینداری جزم‌اندیشانه‌ای را که ریشه در خشونت دینی اصحاب قدرت دارد، به چالش می‌کشد و دینداری عاشقانه را می‌ستاید. در نمونه‌های دیگری از گزاره‌های عرفانی می‌توان چنین شیوه‌ای را رهگیری کرد؛ مثلاً آنجا که حافظ از عنایت ازلی الهی سخن می‌گوید و در پی ناچیز شمردن عمل آدمی در برابر قضای الهی است (نمونه ۱۲)، با انتقاد از احساس خودبسندگی و نخوت زاهدان و فقیهانی که بر علم و عمل خویش تکیه می‌کنند، موضع انتقادی خود را در برابر متشرعان عصر خود نشان می‌دهد. همچنین، وقتی وی با اشاره به انگاره «سابقه لطف ازل» اذعان می‌کند که مقبول بودن یا مطرود بودن (خوب بودن و بد بودن) آدمیان در پیشگاه خدا، منوط به تقدیر ازلی است و از روی عمل یا وضع و حال ظاهری کسی نمی‌توان درباره صلاح و فساد او قضاوت کرد: «تو پس پرده چه دانی که که خوب است که زشت» (نمونه ۱۷)، او در واقع با انتقاد از «خودبرتربینی» و «ریاکاری» متشرعان عصر خود و نفی داوری‌های ظاهرینانه نسبت به ملامتی‌مشربان و گناهکاران، عاقبت به‌خیری و رستگاری آنها را محتمل‌تر از افراد ظاهرالصلاح می‌داند. در واقع، حافظ در چنین مواردی با نگرشی شمول‌گرایانه نجات و رستگاری را، نه در انحصار یک مذهب یا گروه خاص؛ بلکه به‌عنوان امکان مشترکی برای تمامی افراد می‌داند. حافظ در این نمونه و نمونه‌هایی از این دست در قالب گفتمان عرفانی، به نقد نهادهای پر قدرت و ذی نفوذ شریعتی و طریقتی و مشارکین آنها می‌پردازد و درصدد است با نقادی و تیزبینی، بخش‌های مهمی از این نهادها را اصلاح کند.

۷. نتیجه

برای فهم دقیق شعر حافظ می‌بایست فراتر از صورت متن و روساخت زبان، عوامل کلان برون‌زبانی مانند تاریخ، ایدئولوژی، فرهنگ، جامعه و قدرت را در نظر گرفت و از طریق کشف نشانه‌هایی که در لایه‌های زیرین متن و ناگفته‌های شاعر پنهان شده‌اند، به جهان متن حافظ وارد شد. در این شیوه می‌توان به خوانشی متفاوت از فاتالیزم حافظ دست یافت که نشان می‌دهد وی برخلاف ظاهر شعرش که از تسلیم و انفعال در برابر تقدیر سخن می‌گوید، درصدد برساختن گفتمانی انتقادی از طریق بهره‌برداری از زبان، به‌مثابه گونه‌ای پویا از کنش اجتماعی، برای ایجاد تغییر در ساختارهای کلان جامعه است. توجه به نشانه‌های گفتمان‌مدار در شعر حافظ نشان می‌دهد که او در روکشی از فاتالیزم، درصدد شکل دادن به هویت‌ها و روابط اجتماعی جدید براساس ارزش‌ها و هنجارهای گفتمان محبوب خود است و با بسط ایدئولوژی محبوب خود تلاش می‌کند تا با بازتولید و القای پیام و معنایی جدید از تقدیرگرایی در ذهن مخاطبش، از دامنه هژمونی گفتمان‌های زهد‌گرا و شریعت‌مدار در عصر خود بکاهد.

منابع

پارسا، شمس (۱۳۹۷). آشفستگی پارادایمی حافظ در برخورد با امر سیاسی. *جستارهای نوین ادبی*، ۵۱(۲)، ۲۷-۴۹.

<https://doi.org/10.22067/jls.v51i4.78965>

پورنامداریان، تقی (۱۳۹۹). *گمشده لب دریا*. سخن.

جلالی نائینی، سیدمحمد رضا (۱۳۶۷). *زندگی مولانا شمس‌الدین حافظ*. کیهان فرهنگی، ۵(۸)، ۷۲-۷۰.

- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۹). *حافظ‌نامه* (ج. ۱-۲؛ چ. ۱۱). انتشارات علمی و فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). *حبیب‌السير* (ج. ۳). خیام.
- درگاهی، محمود (۱۳۸۸). بنیان‌های تفکر حافظ. *کاوش‌نامه*، ۱۰(۱۸)، ۲۲۵-۲۴۲.
- https://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_2474.html
- درگاهی، محمود (۱۳۷۳). *مزاج دهر تبه شد، شعر و اندیشه حافظ در نگاهی به حافظ‌شناسی معاصر*. ستارگان.
- درگاهی، محمود (۱۳۸۲). *حافظ و الهیات رندی*. قصیده‌سرا.
- دشتی، علی (۱۳۵۲). *کاخ ابداع* (چ. ۴). سازمان انتشارات جاویدان.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۴۸). *دیوان حافظ* (به‌اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی؛ چ. ۱). زوار.
- دادبه، اصغر (۱۳۷۷). *جبرگرایی حافظ باور یا ابزار؟. سالنامه حافظ‌پژوهی*، ۱(۱)، ۲۲-۴۴.
- <https://ensani.ir/file/download/article/20171002141209-10124-1.pdf>
- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۶۷). *حافظ‌شناخت*. نشر علم.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹). *از کوچه زندان (درباره زندگی و اندیشه حافظ)* (چ. ۳). امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۶). *حکایت همچنان باقی*. سخن.
- زریاب‌خویی، عباس (۱۳۶۸). *آئینه جام، شرح مشکلات دیوان حافظ* (چ. ۲). انتشارات علمی.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۵). *حافظ و پیدا و پنهان زندگی*. سخن.
- رشیدی، مریم، و روضاتیان، سیده مریم (۱۴۰۰). *تحلیل انتقادی گفتمان عرفانی در غزلیات حافظ، مطابق با الگوی سه سطحی فرکلاف و با تکیه بر فرانش بینافرادی زبان در زبان‌شناسی سیستمی - نقشی هلیدی. زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان*، ۱۳(۲)، ۴۹-۷۸. <https://doi.org/10.22067/jlkd.2021.70502.1031>
- سلطانی، علی اصغر (۱۳۹۱). *قدرت، گفتمان و زبان* (چ. ۳). نشر نی.
- شفائی‌مقدم، الهام، و نیازی، محسن (۱۳۹۳). *بررسی عوامل مؤثر بر میزان تقدیرگرایی زنان. جامعه‌پژوهی فرهنگی*، ۱(۱)، ۱۲۳-۱۴۷. https://socialstudy.ihcs.ac.ir/article_1419.html
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۳). *موسیقی شعر. انتشارات آگاه*.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۴). *تاریخ ادبیات در ایران* (ج. ۲؛ چ. ۹). فردوس.
- ضمیران، محمد (۱۳۸۶). *تعابیر می و طرب و عیش در اندیشه حافظ. سالنامه حافظ‌پژوهی*، ۱(۱۰)، ۱۲۷-۱۲۲.
- <http://ensani.ir/fa/article/371377>
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۷۳). *زوال اندیشه سیاسی در ایران*. کویر.
- غنی، قاسم (۱۳۷۵). *تاریخ تصوف در اسلام* (ج. ۲؛ چ. ۲). زوار.
- لطفی پورساعدی، کاظم (۱۳۷۲). *درآمدی به سخن کاوی. زبان‌شناسی*، ۱۰(۱)، ۹-۴۰.
- <https://www.sid.ir/paper/429827/fa>
- مرتضوی، منوچهر (۱۳۸۴). *مکتب حافظ: مقدمه‌ای بر حافظ‌شناسی*. ستوده.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۶۹). *مشرَب کلامی حافظ*. در *حافظ‌شناسی* (به‌کوشش سعید نیاز کرمانی؛ ج. ۱۳). پاژنگ.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۰). *مسئله جبر و اختیار در دیوان حافظ*. در *مقالاتی درباره شعر و زندگی حافظ* (به‌کوشش منصور رستگار فسایی، ص. ۴۱۷-۴۳۰). نشر جامی.

- معین، محمد (۱۳۱۹). حافظ شیرین سخن. انتشارات معین.
- مک‌دانل، دایان (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمانی (حسینعلی نوزری، مترجم). فرهنگ گفتمان.
- ملاح، خسرو (۱۳۸۵). حافظ و عرفان ایرانی. نشر و پژوهش فرزانه روز.
- میلز، سارا (۱۳۸۲). گفتمان (فتاح محمدی، مترجم؛ ج. ۱). هزاره سوم.
- هروی، حسینعلی (۱۳۶۸). گرایش‌های عرفانی حافظ. در *حافظ‌شناسی* (به کوشش سعید نیاز کرمانی؛ ج. ۱۱). پازنگ.
- هومن، محمود (۱۳۴۷). حافظ (ج. ۲). طهوری.
- یورگنسن، ماریان، و فیلیس، لوئیز (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان (هادی جلیلی، مترجم؛ ج. ۱). نشر نی.

References

- Dadbeh, A. (1977). Hafez's Determinism is a belief or a tool?. *Salanama Hafez Research*, (1), 22-44. <https://ensani.ir/file/download/article/20171002141209-10124-1.pdf> [In Persian].
- Dargahi, M. (2003). *Hafez and Randy's theology*. Qaside Sara. [In Persian].
- Dargahi, M. (2009). Fundamentals of Hafez's Thought. *Kavush-nameh*, 10(18), 225-242. https://kavoshnameh.yazd.ac.ir/article_2474.html [In Persian].
- Dargahi, M. (1973). *The mood of the era became a fever: Hafez's poetry and thought in a view of contemporary Hafezology*. Setargan. [In Persian].
- Dashti, A. (1952). *Palace of Innovation*, (4th ed.). Javidan Publishing Organization. [In Persian].
- Dastgheib, A. A. (1967). *Hafiz of Knowledge*. Alam Publishing. [In Persian].
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power* (2nd ed.). Longman.
- Ghani, Q. (2007). *History of Sufism in Islam* (Vol. 2). Zovar. [In Persian].
- Hafez, Sh. M. (1969). *Diwan Hafez*. (Mohammad Qazvini & Qasim Ghani; first edition). Zavar. [In Persian].
- Heravi, H. A. (2019). The Mystical Tendencies of Hafez. In *Hafezology* (by S. Niaz Kermani, Vol. 11). Pazhang. [In Persian].
- Hooman, M. (2002). *Hafez*. Tahouri. [In Persian].
- Jalali Naini, S. M. R. (1988). The life of Maulana Shamsuddin Hafez. *Cultural Cosmos*, 5(8), 72-70. [In Persian].
- Jorgensen, M. & Louise, P. (2009). *Theory and method in discourse analysis* (H Jalili, Trans.). Nei Publishing. [In Persian].
- Khandamir, Gh. H. (1980). *Habib-ul-Sir* (Vol. 3). Khayyam. [In Persian].
- Khorramshahi, B. (1979). *Hafeznameh*, (Vol. 1-2, 11th ed.). Scientific and Cultural. [In Persian].
- Liu, K., & Guo, F. (2016). A Review on Critical Discourse Analysis. *Theory and Practice in Language Studies*, 6(5), 1076-1084. <https://www.academypublication.com/issues2/tpls/vol06/05/23.pdf> [In Persian].
- Lotfi Poursaedi, K. (1993). An introduction to speech. *Linguistics*, 10(1), 9-40.
- Mallah, Kh. (2009). *Irani Hafez and Irfan*. Farzan Rooz publishing and research. [In Persian].
- Mashkoo, M. J. (2005). Mashrab Kalami Hafez. in *Hafezology* (Saeed Niaz Kermani; v. 13). Pazhang. [In Persian].
- Mashkoo, M. J. (2009). The problem of predestination and discretion in Hafez's court. In *articles about Hafez's poetry and life* (Mansour Rostgar Fasaee, ed.; p. 417-430). Jami Publishing House. [In Persian].
- McDonnell, D. (2010) *An Introduction to Discourse Theories* (H. A. Nozari, Trans.). Discourse Culture. [In Persian].
- Mills, S. (2012). *Discourse* (F. Mohammadi, Trans.). Hezare Sevom. [In Persian].
- Moein, M. (2019). *Hafez Shirin Sokhan*. Moin Publications. [In Persian].
- Mortazavi, M. (2005). *Hafez school: an introduction to Hafezology*. Sotoude. [In Persian].

- Parsa, Sh. (2017). Hafez's Paradigm Confusion in Dealing with the Political Issue. *New Literary Essays*, 51(2), 27-49. <https://doi.org/10.22067/jls.v51i4.78965> [In Persian].
- Pournamdarian, T. (2019). *Lost on the shore of the sea*. Sokhan. [In Persian].
- Rashidi, M., & Rozatian, S. (2022). Critical analysis of mystical discourse in Hafez's sonnets; according to Fairclough's three-levels pattern and based on the interpersonal metafunction of language in Halliday's systemic-functional linguistics. *Journal of Linguistics & Khorasan Dialects*, 13(2), 49-78. <https://doi.org/10.22067/jlkd.2021.70502.1031> [In Persian].
- Rastgar Fasai, M. (1996). *Hafiz and finding and hiding life*. Sokhan. [In Persian].
- Safa, Z. (1995). *History of literature in Iran* (Vol. 2). Ferdows. [In Persian].
- Shafai Moghadam, E., & Niazi, M. (2013). Investigation of the factors affecting the rate of women's predestination. *socio-cultural research*, 5(1), 123-147. https://socialstudy.ihcs.ac.ir/article_1419.html [In Persian].
- Shafiei Kadkani, M. R. (1987). *Poetry Music*. Aghat Publications. [In Persian].
- Soltani, A. A. (2003). *Power, discourse and language*, (3th ed.). Ney publishing house. [In Persian].
- Tabatabayi, S. J. (1987) *The decline of political thought in Iran*. Kavir. [In Persian].
- Wodak, R. (2001). What CDA is about. In *Methods of Critical Discourse Analysis*. (Wodak, R. & Meyer, M., eds.). Sage.
- Zamaran, M. (2016). Interpretations of May and Tarb and Aish in Hafez's thought. *Hafez-Pazhuhi Salanama*, (10), 122-127. <http://ensani.ir/fa/article/371377> [In Persian].
- Zarrin Koob, A. H. (1976). *The story still remains*. Sokhan. [In Persian].
- Zarrin Koob, A. H. (1989). *From Kuche Rendani (about Hafez's writing and thought)*. (3th ed.). Amir Kabir. [In Persian].
- Zaryab Khoei, A. (1974). *Ayine Jam: description of the problems of Diwan Hafez* (2nd ed.). Scientific Publications. [In Persian].

